सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला
श्रीमत्कुमारशरत्कुमाररायेण प्रवर्त्तिता
श्रीमदक्षयकुमारमैत्रेयेण पर्य्यवेक्षिता च।

श्रीः

*　*　*

अथ

सटीकः

अलङ्कारकौस्तुभः।

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोस्वामिनिर्म्मितः।

भट्टपल्लीवास्तव्य-साहित्यशास्त्रि —

श्रीशिवप्रसादकाव्यतीर्थभट्टाचार्य्येण सम्पादितः

स्वरचितटिप्पण्या समुद्भासितश्च।

राजसाहीस्थ-

वरेन्द्रानुसन्धानसमितिसहयोगिसम्पादकेन

श्रीविमलाचरणमैत्रेयेण प्रकाशितः सः।

कलिकाता-२नं-बेथुन्-रो-स्थित-

भारतमिहिरयन्त्रे

श्रीसर्व्वेश्वरभट्टाचार्य्येण मुद्रापितश्च।

Printed by Surveswar Bhattacharjee, at the Bharat Mihir Press,
2, Bethune Row, Calcutta.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोस्वामिकृतः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वाभीष्टदेवतानामगुणकीर्त्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्व्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य निर्व्विघ्नां परिसमाप्तिमाशास्ते ।

स्वानन्दरससदृक्षः कृष्णश्चैतन्यविग्रहो जयति ।
आपामरमपि कृपया सुधया स्नपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो
नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्केतनः ।
लक्ष्मीप्राणपतिर्गदाधररसोल्लासी जगन्नाथभूः
साङ्गोपाङ्गसपार्षदः स दयतां देवः शचीनन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतितराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोज्झितमले
गिरां सारे पारेजड़िमगहने देवभवने ।
पुनानाऽग्रा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः
सदाऽम्नाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥
मेघश्यामोऽघ-नरक शमो प्रेममाधुर्य्यरामो
दीव्यद्धामाऽऽतसललितमाकारम्यक्कारिकामः ।

(१) 'श्रीश्रीगौरचन्द्रो जयति' इति (ग) (ज) पुस्तकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके, 'श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (ङ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।

अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव मुरलीध्वनिर्मुरारातेः (क) ॥ २

जयतिरत्राकर्म्मकः सर्व्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-बोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्व्वोत्कर्षं दर्शयति—

पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयौ, तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना वृत्तिः प्रभवति, आनन्दाश्रुधौतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविमुकुटमणिः श्रीकर्णपूरगोस्वामी स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव टीकामाह (2)—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थकारः स्वयमेव मत्कृतग्रन्थस्य समाप्तिर्निर्विघ्ना भवत्वित्युक्ती त्यर्थः । चेतन्यनामा विग्रहश्चेतन्यविग्रहः, कथम्भूतः ? कृष्णः श्रीकृष्णाभिन्नः । स जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते । स्वीयो यो भजनानन्दरसस्तेन स्वयमेव सतृष्णः । यो भूमौ तिष्ठन् पामरपर्य्यन्तं सुधया कृपयाश्चकार निमज्जयति स्म (3) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः शमनशमनश्चिच्चमत्कारकारी
वंशीधारी भवतु शरणं रावणारिर्हरिर्व्वा ॥
समाधिसिद्धस्य सुजन्मनो मनाङ्नारायणस्यान्वयलब्धजन्मना ।
निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भ्यसुग्धेन हि मौक्तिकावली ॥
प्रवाचां प्राचां सरणिमनुसृत्य कृतकृत्या भवेयमिति ।
त्वरयति मम मतिर्मु यत्तत्कोऽपि वावदूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनैतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयितसुरासुरप्रभाव'मित्यादिप्रयोगदर्शनात् । एवमत्र राजदन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहार्य्यम् । मुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्फुटमेव । 'लावण्यमिवाङ्गनास्वि'ति न्यायात् व्यञ्जनापरनाम्नो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सहृदयैः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्रियते । यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्ज्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ (१।१ ३)

(२) 'व्याख्यामाह' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

(3) 'अथवा स्वेषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यो रसः शृङ्गारस्तम् सहचसहसमास्वाद-

ग्रन्थस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिवेति। ध्वनिरुत्तम-काव्यतत्त्वं व्यङ्ग्यभूतं यत् किमपि। स कीदृशः? चतिशयितौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः। सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः, तेषां हृदि स्थाने येन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म। तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः। Sankaracharyya—Prapanchasaratantra. Patala III. (*Verse 43.*)
वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः (ख)॥

'जि' अभिभवे इति पराभवार्थक'जि'धातुः सकर्म्मकः, अतस्तद्व्याख्यार्थमाह—जयतीति। स्वनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम्। अत्र तु स्वापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवित्तिवेद्यतान्यायेन स्वस्मिन्नपकर्षबोधो जायते, तादृशबोधानुकूलव्यापारे (4) 'जयती'ति प्रयोगः। तत्कर्त्तुर्ग्रन्थकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-सिद्धिरिति भावः। 'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु'इत्यभिधानात् 'पद'शब्दोऽत्र वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः। तथा 'पदार्थ'शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपपदार्थ-विशेषवाचकः। ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशाद्योऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः। तथाच पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति; राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः। अत्रातिपूर्व्वकाकर्मक'शी'धातुरुत्कर्षवाचकः। तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु तदपेक्षया सुरलोध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलोध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा मुखाद्यपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-र्भवतीति चेत्? उच्यते—अत्रातिशयपदमुत्कर्षवाचकम्। स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम्। स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्यादि-भेदैश्चतुर्भिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुणक्रियायदृच्छाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते। अत्रोत्-पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः। 'वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा। द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी' इत्यप्यभिन्नो मार्गः। अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते। नादोत्पत्तिविषये प्रतीच्यानां मतमत्र सादरं तुलनीयम्।

वितुन्निच्छन् जयचैतन्याख्यविग्रहः सन् भूमौ स्थितं पामरपर्य्यन्तं कृपारूपया सुधया आपयाम्बभूवेत्यन्वयः'—इत्यधिकः पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एव दृश्यते।

(4) 'व्यापारो जयती'ति पाठः (क) (ख) (च) (छ) पुस्तकेषु।

तस्यापि सर्व्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्व्वसिद्धेः । तत्पक्षे, पति वाचकत्वेन वृत्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परम्परया वर्णपदादीनां सर्व्वेषां ध्वनिरेव बीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्व्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुष्ठ्वी घ्रानिनां घ्राणे । शब्दोभयपक्ष-स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोत्कर्षमथं स्तौति—

गोकुलललनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावल्यप्रथमोदयसन्धिसुगन्धिर्ममत्कारी ॥ २ ॥

अत्रापि त्रय एवार्थाः । स इति मुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये भावानां व्यभिचारिप्रभृतीनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य च उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथाच मुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-कर्षहेतुरूपोत्कर्षवत्त्वमेव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च मुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याक्षेप-स्तादृश तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे हेतुमाह— येन मुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्र, तथाभूता वृत्तिः सत्ता प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्व्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य मुरलीध्वनिहेतुक-गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति भावः । ग्रन्थस्याभिधेयं प्रतिपाद्यमुत्तमकाव्यस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिशयितौ अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-पूर्व्वकः शीङ् धातुः सकर्म्मकः । यथैक एव 'जि' धातुरुत्कर्षार्थकत्वेऽकर्म्मकः पराभवार्थे तु सकर्म्मकः, तथेहापि स्वस्मिन् स्वस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थे च भगेभेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । दृश्य घ्राण इति, 'दृक् घ्राणे घ्रातरि त्रिषु' इत्यमरः ।

अथ योगिशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादप्रभवत एव सृष्ट्याद्युत्पत्तिः । एवं वर्णात्मिकाः सर्व्वे शब्दा नित्या एव, कण्ठताल्वाद्यभिघातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः । तन्मतमवलम्ब्याह— किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन् नाभिस्वरूपमूलाधारात् प्रथममुदयं प्राप्नुयात् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति, अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धियुक्तश्च 'मध्यमा'ऽख्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वैखरी' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य स्वरूपानुभवस्तु रोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—यद्यपि अन्तो-र्गोपाङ्गनाद्याः सद्यः, तथापि नासाद्वारैव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः प्रणवो

गोकुलवासिना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोवर्धनः कुञ्जे वर्षादिवसस्य वर्णनमीक्षा, तृतीये गोवर्धनोद्देवतां सैव कुलललना। शावल्यं मिश्रीभावः, प्रथमो नाशः, उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम्।

यस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनिमूलत्वेन ध्वनेर्नादब्रह्मण उद्देशः कृतः।

तत्र ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो
गुणा माधुर्य्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः।
सुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो
यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुतादिः स न परः ॥१ का

भवति। तस्मात् वैखरीदशाऽपन्नाद्भावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्व्वेषां प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः। परापश्यन्तीदशाऽपन्नः (5) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु सर्व्वेषामित्यपि बोध्यम्।

ननु नादस्य सर्व्वोत्कर्षः कुतस्तत्राह—तस्यापीति। वेदाद्यखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव तस्य सर्व्वोत्कर्षः। सुप्तौ प्रलये लीनतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः। 'व्यञ्जने'ति शयन्तात् युच्प्रत्ययेन सिद्धा। तस्या मायाया शक्तिरूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-चैतन्यसम्बन्धेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः। शेषोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च। तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्काराद्यखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् ग)।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम्। अत्रापीति—मुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्त्रयः पक्षाः। स ध्वनिर्नानाविधो भवति। आद्ये मुरलीध्वनिपक्षे भावानां व्यभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां शावल्यादिभिः। तथा च स ध्वनिर्भावशावल्य-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि-रूपपुष्पैः सुगन्धयुक्तः। वृक्षो यथा स्वकार्य्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्य्यभूतैर्भाव-

(ग) वस्तुतस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकान्वयः पाठः। अतएव नादध्वनेरपि काव्योपयोगित्वं पर्य्यवसेयम्। नादस्य वेदांशत्वेन विशिष्टतया काव्योपयोगित्वमिति निष्कलङ्कमनुमानम्। 'अतिदुष्टास्तथो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-नित्यदोषानित्यदोषपक्षः परमतापेक्षित इत्यलम्।

(5) 'दशाऽपन्नस्तु' इति दुष्टः पाठः (ग) पुस्तकेऽन्यत्र सर्व्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते।

यदि दोषो भवेत्तदा श्रवणकटुताऽऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दादीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्त्तव्ये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां काव्यलक्षणमाह—

शाखाद्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां व्यभिचारिभावादीनां शाखाद्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शाखाद्यादिभिः । सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षे तस्य नर्त्तादिखेलनं प्राप्तीच्छा यतः, स चासौ आमोदी चेति । वर्णस्य प्राधिरत उच्चारणमेव, तथापि चमत्कृतशब्दार्थस्य स्फूर्त्तौ सत्यां काव्यात्मकवर्णानामुच्चारणेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति । तौर्य्यमिति पक्षत्रयेऽपि शाखाद्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्व्वर्णने किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थचमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दार्थयोः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोध्यत्वेन वर्णमूलत्वं ज्ञेयम् । वर्णानान्तु नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादब्रह्मण उद्देशः कृतः । नादब्रह्मैव सर्व्वेषां वर्णानां मूलभूतमिति पूर्व्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चातुर्य्यवैदग्ध्यादयो गुणाः काव्यनिष्ठमाधुर्य्याद्या एव । उपमितिरुपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽऽद्यलङ्कार एव काव्यपुरुषस्यालङ्कृतिगणः कुण्डलाद्यलङ्कारसमूहः । गौडीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य सुसंस्थानमङ्गादिसौष्ठवम् । परमः सलक्षणयुक्तः काव्यपुरुषः । अवाचकटुताऽऽदिरेव दोषः, न परः, तस्मादन्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतू रसानपकर्षकत्वादिति । समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि स्वकृतकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपीति । स क्षुद्रदोषोऽपि दैवाद्यदि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्त्रय एव कर्त्तव्या इत्यर्थः । आदौ ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वचनश्लोकेनोद्देशः कृतः । वस्तूनां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः ।

कविवाङ्निर्म्मितिः काव्यम् ॥ २ का

'वागि'त्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । 'निर्म्मिति'रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि । 'वाङ्निर्म्मिति'रित्युक्ते व्याख्यात्मविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्म्मितिः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

'कविवागि'त्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । 'कविनिर्म्मिति'रित्युक्ते कविकृतचित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । 'वाङ्निर्म्मिति'रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यातृविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः 'कवी'ति विशेषणं देयम् । तेन 'असाधारणचमत्कारकारिणी रचने'ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थोभयत्वादि विशेषणं विनैव निर्व्वाहः कृतः । तत्र तत्र दोषसहिते गुणरहिते च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्म्मितिरूपकाव्यलक्षणस्य समन्वयः । दोषराहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतःसिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणमुत्थापयति—तेनेति । दोषरहितौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भूतौ शब्दार्थौ ? क्वापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृती अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेशनीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्फुटास्फुटालङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुसृत्य । नैतल्लक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् यदत्राग्रे परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव । द्वितीयतः, पर्य्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्म्माणामुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनीयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव 'आत्मा किल रस' इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्म्मस्यानुल्लेखान्नैतत् सुष्ठु । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते 'शब्दार्थयुगलं काव्य'मिति लक्षणस्य स्वरसः' इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृष्टलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्व्वतो दर्पणकृतो दिशा स्वकनीयः । 'वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठत्वैवौचिती'ति पण्डितराजमतं सारवदिति च ध्येयम् ।

(6) 'वागित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव' इति पाठः (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) 'तथा च तत्रे'दि वाक्यं मुद्रितपुस्तक एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्व्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापी'ति लक्षणं 'कुरङ्गनयने'त्यादावपि पर्य्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारश्लिष्टैवशब्दार्थत्वात् ।

Kavyaprakasa— Ullasa I.

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यादौ पर्य्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ङ) । अतिरेकेण दोषः, यद्वाक्यं न भवति तत् काव्यं न भवतीत्यायातेः,

Sahityadarpana— I. 3.

Yogavasistha-Ramayana—Utpatti. 4 & 20.

कूर्म्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्द्धरः ।
एष वन्ध्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्त्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् ताद्दशलक्षणं पर्य्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् । 'कूर्म्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ शशादेर्यथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकृतो लक्षणं खण्डशो विचारितं दूषितञ्च तद्दर्पणकृद्रसगङ्गाधरकाराद्यैः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणादस्य समग्रस्यार्थबोधस्य चातुर्य्यत्वादेवेयं प्रौढिः । दर्पणकृल्लक्षणं रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत्र प्रौढ़्यैवेति । यदाहुः गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र स्वटिप्पण्याम् । अत्रापि योऽव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपलक्षणदोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सहे'त्यत्र वैचित्र्याभावः, पर्य्यन्तपरपर्य्यायस्य रसास्वादनस्य सहृदयहृदयगस्य विरलता च । 'कूर्म्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्याश्रयेण मुख्याऽवसितसम्बन्धस्वीकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । Vide Dr. A. B. Keith's remarks in J. R. A. S., 1910.

'अनलङ्कृती' इत्यतः पश्चात् 'ईषदलङ्कारविशिष्टौ, ईषदर्थे नञ्, तस्माच्च क्वापि स्फुटोऽस्फुटालङ्कारविशिष्टौ', इति पाठः ।

Vamana's Kavya-lankara.

यत्तु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः, रीतेर्वाह्यगुणत्वात् । यत्तु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक् काव्यमिति परस्पराश्रयम् । (8)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी संज्ञेति परस्पराश्रयदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्वं काव्यत्वमिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतेर्वाह्यगुणत्वम् । तथाच सदोषे गुणालङ्कारभावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् । तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रयरूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अत उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवादिदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्म्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नव्याख्याकौशले दोषप्रसङ्गः । न च निर्म्मितिपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्व्वमुक्तः, अतः पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्य्यादिरूपच्छन्दःशास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र व्याख्याकौशलेऽभावान्न दोष इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यकृतव्याख्याकौशले शिल्पकर्म्मणि च निर्म्मितिपदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-…कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(च) श्लोकोऽयं शरणदेवकृतदुर्घटवृत्तौ (२।२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं पाठः—

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नात्वा शशशृङ्गधनुर्द्धरः ॥

दर्पणकृन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्थापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननसुखेन नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारश्चमत्कार' इति धर्म्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

---

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यत्तु' इत्यारभ्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्तस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति भवितुमर्हतीति ज्ञेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव। यथा सास्नाद्यवयववत्सु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्म्मेणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्म्मो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वाद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्म्मविशेषः काव्यत्वं जातिः। (छ)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति। अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्म्मेणायं गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्म्मो जातिः। तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्म्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः। ननु गोत्वजातौ खलिकलोकादिसर्व्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम्? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्म्मः सहृदयहृदयास्वाद्यः, तथाच सर्व्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः। न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकत्वखत्वादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात्। तथाहि कत्वाद्यभाववति केवलैकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्त्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्व्वर्त्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्त्तते, अतः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाङ्कर्य्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दुष्टेति वाच्यं (१०), यतो मन्मते साङ्कर्य्यस्य न जातिबाधकत्वं तन्मतमालम्ब्यैवोक्तं (छ), अतो न दोषः।

मस्त्येव। तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः। एवमितरत्रापि चमत्कारसुखेन काव्यता यथाधोदर्शिते नैषधचरितश्लोके—

> अस्य क्षौणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः संख्यया
> प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः।
> गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरा-
> न्मूकानां प्रकरेण कूर्म्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(छ) लक्षणे पक्षान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्व्वलत्वं प्रकटयति। काव्यस्य जातित्व-स्वीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्प्यमित्यपि प्रतिपाद्यते। साङ्कर्य्यस्य जातिबाधकत्वा-भावपक्षस्तु न सर्व्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव। एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्म्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति? अतो नैतन्मनोज्ञम्।

---

(१०) 'दुष्टेति न वाच्यं' इति '(ख)' '(ग)' पुस्तकयोः दृष्टः पाठः।

सबीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्व्वागमकोविदः।
सरसः प्रतिभाशाली यदि स्यादुत्तमस्तदा॥ ३का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च'ति वामनः।

Kavyalankara-Sutra. तत्र सतृणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात्। अरोचकिन एव कवयः। (झ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-रलङ्कारशास्त्रे उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अथेति। काव्यत्वस्य जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति, अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः। सर्व्वागमकोविदोऽलङ्काराद्यनेक-शास्त्राभिज्ञः। (II)

एतेन पारिभाषिककवित्वप्रकरणेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति। द्वयशब्दस्य बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यद्विवचनान्तः। अरोचकिन इति—यथातिसुकुमारा महात्मानो जना असंस्कृतविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सबीजः' 'सर्व्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशाली'ति विशेषणत्रयादाचार्य्यदण्डिप्रोक्तं काव्यसम्पन्निदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति। उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहु निर्म्मलम्।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे काव्योद्भवसंस्कारविशेषकल्पनया बीजत्वेनोक्तः। एवमपि पीयूषवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति।
हेतुर्मृदम्बुसम्बन्धबीजव्यक्तिर्लतामिव॥

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (४ का)। रसगङ्गाधरकृज्जगन्नाथः प्रतिभाया इतरयवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्द्दिशति। ग्रन्थकृदपि 'सबीज इत्येव कविलक्षण'मिति निर्द्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति। वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः। सरस-त्वञ्चात्रैवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भाव्यं वा तदित्यपरे। यदाह महिमभट्टस्तत्त्वोक्ति-कोषे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः॥

(II) 'ग' पुस्तकेऽयमधिको पाठः। नैतद्वाक्यमन्येषु पुस्तकेषु दृश्यते।

सबीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सबीजः कवि-रीदृशः स्यादित्यर्थः।

किन्तद्बीजं येन सबीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

बीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुञ्च न शक्यते। तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (12) अरोचकिनो भवन्ति। यथा च पथ्यवस्तुसम्मिश्रिताम्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निकृष्टकवयो दोष-सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मता इत्यर्थः। अन्यानि 'सर्व्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-घटकानि। तथाच सबीजः कविः कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम्। रोहश्चेति— द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च। अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या। तथा च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम्।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः॥

सरसत्वमेव कवित्वस्येश्वरमसुपादानं, यदुक्तमग्निपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते॥
शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्।
स चेत् कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत्॥

अत्र शृङ्गारपदेन रस उपलक्ष्यते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने।

(भ) एकेषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितथा निन्दनीयश्च। तदेतत् सर्व्वं व्यक्तं भट्टवामनेन स्वोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ। अत्र क्षेमराजकृत-कविकण्ठाभरणे कविशिक्षाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहार्य्या। सा चेत्थं निर्दिष्टा—

छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्यः॥

तत्र च अरोचकिनां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव्य इत्यभिधानात्।

---

(12) 'काव्ये' इति पाठः (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषूपलभ्यते।

कासौ प्रतिभेत्याह—

Bhamahalamkara I. प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालीनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

यथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्भेदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।
अवरं तत्र निष्पन्द इति त्रिविधमादितः ॥ ६॥ का (अ)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाद्ध्वनिरिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इदमिति कर्म्मसाधनमेव ।

तेन कदिभिन्ने काव्यास्वादवति सहृदये आस्वादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्स्वरूपलक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

ध्वनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं भवति । ध्वनौ निस्पन्दे अस्पष्टे सहृदयहृदये शोभमप्रकटे सति अवरं निकृष्टं काव्यम् । ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—व्यङ्ग्य व्यञ्जनावृत्तिबोध्यं वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकृतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्यात् वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थेऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बुधैर्ध्वनिः कथित इति काव्यस्यैव यद्ध्वनित्वमुक्तं तत्त असङ्गतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनिव्यवहाराभावात् । अतः काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाल्लाक्षणिकत्वेन गौण एव, नतु साक्षान्मुख्यप्रयोगः । नन्वनेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्द्यत इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग इष्ट एवेत्याह ··किम्वेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः, अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्म्मसाधनमेव । अतएव ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो व्यङ्ग्यार्थे एव नतु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाल्लाक्षणिक एवेत्यथ संक्षेपेणाह—वस्तुतस्त्विति ।

(अ) निस्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दःशैविक्यादिवदारोपोक्तिः । निर्गलित स्पन्दन मुच्छ्वासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरेव इति ग्रन्थकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र, अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य प्रकाशकृदादिकृतसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यसाविति ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।
शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वताम् ॥ ७का (ट)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्य ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति द्वे मध्यमावरे पूर्व्वपूर्व्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्च्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रूनिदिष्टा हरेः
क्रीड़ाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति। शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति द्वे काव्ये पूर्व्वपूर्व्वतां यातः। ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदीति। ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याद्धेतोरुत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिवेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (13) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति। एवं ध्वन्यर्थस्यास्पन्दे सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्व्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वतामित्यत्र चान्वयो वोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवम्विधस्थलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतिस्तत्रैव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतिस्तत्र केचिदधमाधमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पश्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति। ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठूक्तमेतत्। नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यया वृत्त्या न भवतीति।

(ट) एवम् व्यङ्ग्यचारुत्वाचारुत्वकृतविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमञ्चेति स्यूनतः काव्यं चतुर्द्धा भिद्यते। रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाश्चत्वार एतन्नामाङ्किता एव स्वीकृताः। ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, नागरकगुणीभूतव्यङ्ग्यमथमुत्तमं यत्र

13) 'च' इत्यत्र 'वा' इति (क) (ख) (ग) (घ) पुस्तकेषु पाठः।

प्रेङ्खोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्व्वा दिशो
नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्यादपि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्गस्य वैशिष्ट्या-दुत्तमत्वम् । (ठ)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिद्व्रजसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्व्वमेवाकस्मात् कार्य्यान्तरे तत्रैवागतां पड्‌क्तिनीति प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुष्पचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं दैवात् सम्भोगानन्तर-मनया सह पुनर्म्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्नखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्विदद्दिष्यतीत्यधुनैव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुञ्च तस्याग्रे स्वखेदमभिनयति । अस्मिन्दिष्टा सती हरेः क्रीड़ाकाननं वृन्दावनमागता । मेघागमश्चेत्यनेन श्यामाश्च सर्व्वा दिश इत्यनेन च शीघ्रं गृहं गन्तुं न शक्नोमीत्यतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कीदृशी सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतञ्च दृष्ट्वा किञ्चिद्वदिष्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनो-पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्खोलाश्चञ्चलाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन शीघ्रं गृहागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमक्षतस्य स्थगनं सम्वरणम् ।

व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तद्दुदाहृते शिञ्जितानि सुकृद्दामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् जगन्नाथमते-ऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिमुपजीव्यैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु एवम्विधस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिमूलतया मध्यमत्वमिच्छ-तीति विद्मः । तद्दुदाहृताधमकाव्यं उच्चैस्तुस्फूर्जैरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-तया उररीक्रियते ततोऽर्व्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-कृद्विद्याधराद्या उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवर्द्धन-विश्वनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिमभट्टादयस्तु व्यङ्ग्य-वाच्यत्वावाच्यत्वकृतविभागस्परशिं शङ्कां नाद्रियन्ते यदाह महिमाद्दतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टेव चारुता ।
प्रकर्षशालिनो तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥

(ठ) श्लोकोऽयं काश्मीरस्थप्राचीनश्लोकवेः विज्जकायाः 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि !

मध्यमं यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सततमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्मधुकरास्तव पश्चाद्दुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanausadhivarga.

अत्र 'पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकृष्टपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव स्फुटम् । (ङ)

अवरं यथा—

ऊर्ज्जत्स्फूर्ज्जैर्गर्ज्जनैर्व्वारिवाहाः प्रोद्यद्विद्युद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्रावयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (ढ)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्ध्वनेर्निस्पन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः। भ्रमरास्तव पश्चादाययुः। यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलस्त्वया सम्वरीतुं दुःशकः। श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्थः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्वरीतुं दुःशकः। अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—ऊर्ज्जन् बलवान् स्फूर्ज्ज आटोपो यत्र तथाभूतैर्गर्ज्जनैः करणैर्व्वारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्व्वते विद्रुता धावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्व्वते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसमूहस्य कोपान् द्रावयन्ते दीर्घान् कुर्व्वन्ति दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः। कथम्भूताः? प्रकर्षेणोद्यन्ती या विद्युन्माला तया प्रकाशिता आशा दिक् यैः।

यथामिह्वाप्यसद्ग्रहे दासखी'त्यादि 'गौरभ्यास्तनुमालिखन्तु नरटच्छेदा नखग्रन्थय' इत्यन्त' सन्दर्भेरत्नमनुस्त्व कृतः। उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकाव्यत्वम् ।

(ङ) अगूढगुणीभूतव्यङ्ग्यतया मध्यमं काव्यमेतत् । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेती'ति वचनेन स्फुटव्यङ्ग्यतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(ढ) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदि'त्यादिना समाधेयः। अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्यकौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

श्वासो दीर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं
का ते कीरसमञ्जसा सखि ! गतिर्दूरे रहः सुभ्रुवाम् (14) * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः। अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते। तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रहीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति। पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराद्धां कर्त्तुं (15) तस्याः परीहासावहित्थासूयादिभावशावल्यं, सख्यास्तु व्रीडासाध्वसकोपादिभावशावल्यमिति बहव एव ध्वनेः पल्लवाः। तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारः, अत एवम्विधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम्।

शब्दार्थवैचित्र्येणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः
प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः।
अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या कुरङ्गी-
रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् यूथेश्वरी स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भुक्तां कर्त्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिषेण कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं स्वनिकटे आगत्य लज्जयाधोमुखीं तां प्रति सपरीहासमाह—यातेति। वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम्। हे सखि ! रहः एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति। अतस्त्वयादावसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम्। अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते। यथा

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामादृतममरुककवेः सुभाषितमुपजीव्य रचितः। सुष्ठूक्तं खलु नैषधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति।

(त) एवमादीनि पद्यानि सार्थकनाम्नः श्रीश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरस्वतीनिस्यन्दभूतानि। यदि रसाङ्गगुणवर्णरचितार्थगाम्भीर्यमवहितवाक्प्रपञ्च एवादरमर्हति,

---

(14) 'क्रीरनवस्थितौ हि भवति प्रेमा सखि स्वैरिणः' इति (क) पुस्तके मूलश्लोके पाठः।

(15) 'तामपराद्धीकर्त्तु'मिति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः।

अथ शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क्व यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकृशाङ्गीरवधत् रुरोध । कया ? अवधदीर्घापाङ्गभङ्ग्या । कुरङ्गीरिवेत्युपमालङ्कारेणापाङ्गभङ्ग्या वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा यासीति(16) वाच्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासश्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधाम्नैव सर्व्वतस्तिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति बहव एव ध्वनेः पल्लवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदां न गृहीतान्युज्झितासि निजगर्व्वरसेन ।
दीक्षितः कुलवधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्म्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमानुबन्धप्रकरणवशात् राधयैव सख्येन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीहासः स्पष्टः । अवहित्था श्रीकृष्णेन सह सम्बन्धस्याकारगोपनम् । सुभ्रुवां दूरे गतिरसमञ्जसेत्यनेनासूया, इत्यादि भावशावल्यं यथेर्ष्याः । सख्याश्च साध्वसं भयं, एतादृशमद्विडम्बने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपश्च ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तिर्यस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्य्यातिशयत्वेन तेषामवतारीत्यर्थः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददाति, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽवधापाङ्गभङ्ग्या निखिलकृशाङ्गीरवधात् रुरोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीर्हरिणीरिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा यासीति वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यन्तु स्पष्टमेव । एवं वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यार्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणीत्यस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्ग्या वागुरात्वं दृढबन्धनीत्वम् ।

तर्हि स एवामोदाकृते लोके प्रकटो नितरामुपभोग्यश्च । माधुर्य्यव्यञ्जकैः र-ण-य-म-वर्णैः स्वसंयुक्तवर्णैस्तथा वृत्तिरूपेरल्पप्रायसंयुक्ताक्षरैश्च गुम्फिता सानुप्रासा रचनेयं ललितात्मिका ।

---

(16) 'मा यासी'ति '(क)' '(ख)' '(घ)' (च) (छ) पुस्तकेषु अन्यथा पाठः ।

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननमञ्चयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः।
का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य॥ १० (घ)

अत्र ध्वनेर्विस्पष्टतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम्।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते।
निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु॥
चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः।
स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (ङ)॥ ८ का.

शिक्षितानीति॥ हे सखि। नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्विति शिक्षितानि न गृहीतानि। यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाञ्चल्यं कः कर्त्तुं शक्नोतीति निजगर्व्व-रसेनोच्चिता सिक्तासि। यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः। अतोऽस्माकं शतसहस्रशिक्षितान्यप्यनादृत्य अत्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्थास्यन्ति। यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरीं प्रति सखीनामाश्वासो ध्वनिः। अस्य ध्वनेर्गूढ़त्वाभावेन मध्यमत्वम्। यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः। अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम्।

काननमिति। यत्र सत् काननं वृन्दावनमञ्चयति, यत् काननमेत्य प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्न नन्दति न समृद्धा भवति। का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं गोत्का गोत्-कण्ठिता। धैर्य्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति? सुखसम्पत्तिश्च (17) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्माद्वाच्यार्थ एव चमत्कारी।

(घ) अत्र चतुर्ष्वेव पादेष्वादियमकम्। तेन च शब्दवैचित्र्यजातचमत्कारः। सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टीकाकृदुक्तदिशा व्यङ्ग्यार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम्। तथापि नात्रावरत्वमिति।

(ङ) सत्काव्यकृतः प्रकृतकाव्यतत्त्वग्राहिणश्च काव्यत एव तत्त्वत अखण्डप्रकाशानन्द-चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः। उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निषेवणम्)॥

---

(17) 'सुखसम्पत्ती रमणमेवे'ति '(ब)' '(ख)' पुस्तकयोः पाठः

Kavyaprakasa I.　'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादीन्येव केवलं न फलानि, अपि तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम प्रथमः किरणः ॥

'काव्यं यशसेऽर्थकृत' इति वदता काव्यप्रकाशकृता काव्यनिर्म्माणस्य फलं यशोऽर्थप्राप्त्यमङ्गलनिवृत्त्यादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न मुख्यं फलम् । मुख्यफलन्तु निर्म्माणसमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमुच्यनमेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमीमांसायाम् राजशेखरः—'पञ्चमी साहित्यविद्ये'ति यायावरीयः । सा हि चतसृणां (आन्वीक्षिक्यादीनाम्) अपि निस्यन्दः । आभिर्धर्म्मार्थौ यत् विद्यात्तत् विद्यानां विद्यात्वम्' इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टबाणादिकृतसूर्य्यशतकचण्डीशतकादौ ग्रन्थकृत्रूपसनातनजयदेवादिगौड़ीयवैष्णवाचार्य्याणां आनन्दवृन्दावनपद्यावलीगीतगोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्झरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्दमयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः ; प्रकृतकाव्यकृतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव सारमुद्दिश्य ध्वन्यालोककारेणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्व्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन ! त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥ इति

---

(18) 'समाप्तोऽयं प्रथमः किरण' इति किरणटीकाशेषेऽत्र दृश्यते सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । एवं द्वितीयकिरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभिव्यक्तिः शरीरस्थवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥
नादो बिन्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नः [1] शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटितकाव्ये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यद्यपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकट्यमेव, नतु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च नित्या इति तैरभ्युपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्टाच्च उदाहृतमेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दावयवत्वं, उत्पन्नप्रध्वंसित्वाद्वर्णानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः । 'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतेः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वैयाकरणैः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि कार्यं' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेरुत्पत्तिकथनमुपपद्यते—यथा सप्तशत्याम्—

---

(1) 'स' एव श्रुती'ति कैवल्य' मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति। बिन्दुः प्रणवः। स च बीजं (2) सर्व्ववर्ण-प्रभवत्वात्। तथाच—

Bhagavatapurana. XI. 12.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते।
ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्॥

Bhagavatapurana. XII. 6.

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः।

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः। तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-विभवात् (3) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः। तस्मात् स्वरूपभूता चिच्छक्तिः पृथग् बभूव। ततश्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव। नादात् स्वरूपभूतो बिन्दुरपि पृथग् बभूव। स एव बिन्दुर्व्वर्णानां प्राकट्ये बीजत्वाद्बीजरूपश्च। स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपान्नादाद्बिन्दुः, बिन्दोः सकाशादुभयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत्। स उभयात्मा रव एव सर्व्वेषां श्रुतौ कर्णेन्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, न तु नादबिन्दू। परमेश्वर एव बिन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत्। नादशब्दस्य घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तपद्यमाह—'स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति। अस्यार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः। तामेवाभिव्यक्तिमाह—घोषेणेति। घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः। स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वाद्बीजम्। प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः। तदभिव्यक्तिस्तु कार्य्यमित्यभिन्नः स्फुटतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः।

(ख) तन्मात्रवृत्तिगुणस्येति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य। नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वन्तु नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम्। तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्नेऽनित्यद्रव्ये पृथिव्यादाववृत्तेराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेश्च नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

---

(2) 'स च बीजमि'ति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः।

(3) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि'ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योङ्कारस्य च नित्यत्वं, स्वराड़िति पूर्व्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे । XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पद्यद्वयमाह - तथा चेति । अस्यार्थो यथा— चतुर्म्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्ति-निरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रिवृत् त्रिमात्रः अकारो-कारमकारात्मक ओङ्कारः । अव्यक्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकट्यं यस्य सः । स्वराट् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेत्यस्यार्थो यथा—ततश्चित्तदोङ्कारादक्षराणां समाम्नायं समाहारं भगवानसृजत् । तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् । शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्गुणस्य तन्मात्रवृत्तिगुणस्य— तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्त्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादि-संख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न क्षतिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् । एतन्मते रागद्वेषेच्छाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव । परमाणवोऽपि त्रसरेणोः षष्ठांशान्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्यत्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धान्नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मयाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्य-दलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्त्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्टाद्दर्शितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम् । 'आकाशस्त-ल्लिङ्गात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।३।२०) इति भगवद्बादरायणकृतब्रह्मसूत्रयो-स्तत्र च भगवत्पादभाष्यव्याख्यायात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

---

(4)'......कल्पितत्वेनानित्यत्वमप्युक्त'मिति (ख) (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ।

Vide Punyaraja-Vakyapadiya-prakasa I. 48.

अतएवैके आचार्य्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-Ramayana—Nirvana. II. 42. ?

जातान्धमूकबधिरस्यान्तः स्वीयपरात्मनि ।
स्ववाक्शब्दार्थयोर्बोध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामुत्पत्तिनाशौ पवनप्रेरणाप्रेरणवशादभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिरूपावेव । वस्तुतस्त्विति—वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तरुपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रुतत्वेनाप्रामाण्यमिति न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य श्रवणमस्त्येवेत्याह—उक्तञ्चेति । अस्यार्थो यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिकृतटीकांशेन च । श्लोकस्त्वेवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरस्वामिचरणास्त्वेवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्ण-पिधानादिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता, तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वान्न पूर्व्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव गृह्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गत्वोक्ता । आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बुद्धियुक् च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानावसरे भाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यञ्जकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गाद्देते ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यादि च शब्द-कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्धिन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमूचिरे । असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणास्तु वहिःस्फोटमाहुः (च)। तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-तत्तत्संस्कारसहकृतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदस्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानमेवान्तरं स्फोटम्। तत्र शब्दस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः। तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कथ्यांशः अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्रस्या प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः। एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्व्वेषां सृष्टिरिति बोध्यम्। अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽयमत इत्यर्थः। प्रयोग उदाहरणं यथा—जन्मान्धमूकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियाणामभावात् स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शे जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य चान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दबोध-वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या। एवं सति द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व्व-पूर्व्ववर्णज्ञानानां नाशात् कथं शाब्दबोधः? तथा विशृङ्खलनत्तद्वर्णज्ञानात्तादृशज्ञानजन्य-संस्काराद्वा शाब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-जलाहरणस्य शाब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तद्वर्णज्ञानानां तादृश-ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम्। स्फोटस्तु यादृशयादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्ण-ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

---

(च) वैयाकरणा भाष्यकृदादयः। यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यञ्जकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः। ध्वनिः शब्दगुणः। कथम्? भेर्य्याघातवदि'ति। तत्र कैयटः—एवं तर्हीति पदाभिव्यङ्ग्यो व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः। स च नित्यः। एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम्। नागेशस्त्वित्थं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते। ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णो वैकृतध्वनिश्च।...... वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—यदुक्तं हरिणा,—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।
स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते॥ इति

'वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा। तत्र चाष्टौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

---

(5) 'जलाहरणस्य बोधाभावात् शाब्दबोधकारणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन' इति '(ग)' '(घ)' पुस्तकयोः पाठः।

एवं पूर्व्वपूर्वपदोच्चारणाभिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म ।

Vide citation by Punyaraja-Vakyapadiyaprakasa—II. 29.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभिव्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वर्णरूप''

जातिविशेषः। स तु घटकरणजलाहरणविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-जनकतावच्छेदकतया सिद्धः। न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वतन्त्रधर्म्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—आनुपूर्व्वीघटितधर्म्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात्। तथाहि घोच्चारणाव्यव-हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्वीशरीरे तदव्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्प्रागध्वंसाधिकरणक्षण-ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्प्रागध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्ताव्यवहितोत्तरत्वघटित-गुरुधर्म्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः। एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति द्विविधानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य्य-तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्य्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः। यन्मते साङ्कर्य्यं न जातिबाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणमतमेव साधीयः, अतस्तन्मत-मुपन्यस्यति—

वैयाकरणानामिति—तत्र वैयाकरणमते पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्तस्तत्तदुच्चारण-संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणाव्यवहितोत्तरघटितानुपूर्व्वीत्यर्थः। तथाच तादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम्। तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-बोधजनकतावच्छेदकधर्म्मः पदस्फोटत्वम्। स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः। वाक्यस्फोटस्तु तत्तदवान्तरपदस्फोटघटितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति। एतदुभय-लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मैव।

तथा चेति—व्यक्तेः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः। तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्य-भेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः। समासेनोक्ता चात्र वाचोयुक्तिरित्थं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्पतिपादैः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारण-मन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्-समुदायस्यापि सम्बन्धित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णेषु वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवाहित-संस्कारसंवलित अन्त्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य

(6) 'पूर्व्व्यविच्छिन्ने'ति '(घ)' पुस्तके, 'पूर्व्वीविशिष्टे'ति '(ख)' पुस्तके, 'पूर्व्वीव्यवच्छिन्ने'ति '(क)' पुस्तके पाठः।

Kavyaprakasa—Ullasa I. इत्याहुः। व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः। यत आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः।

तमन्ये न सहन्ते। तथाहि पूर्व्वपूर्व्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमयग्रहणानुगृहीतेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते। सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (7) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभिव्यङ्ग्यश्च। एवं तादृशानेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः। तथाच व्यक्तिस्फोटसहितजातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणम्। अतो वैयाकरणमतस्य सर्व्वोत्कर्षादेव काव्यप्रकाशकृतापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—यत आहुरिति।

ननु पूर्व्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानकाले पूर्व्वपूर्व्ववर्णानां संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शाब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—तमिति। तं स्फोटमन्ये अज्ञा न सहन्त इति। पूर्व्वपूर्व्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्व्वपूर्व्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते, तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधो जायते। श्रोत्रेण कीदृशेन? पदव्युत्पत्तिजनको यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः। तथाच 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषयविधया कारणत्वमुक्तम्। तत्र दृष्टान्तः—सहकारीति। सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

---

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया इत्थमत्वमुचित'मिति। स्फुटति व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः, स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः। एवं पदाभिव्यङ्ग्यव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्ग्यजातिस्फोटस्वीकारो न व्याहतः। अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूपस्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक्। वाक्यस्फोटस्य निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन॥

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः॥' इति च।

योगदर्शनेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चानुसन्धित्सुभिर्द्रष्टव्यम्। प्रपञ्चितश्चैतद् दर्शनाखिलमेव वाक्यपदीयादौ। ग्रन्थबाहुल्यभयान्नात्र निर्दिश्यते।

---

(7) चरमवर्णज्ञानव्यक्तिस्फोटनिष्ठस्फोटत्वरूप' इति '(क)' '(ग)' पुस्तकयोः पाठो न सम्यक्।

दार्ढ्येन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽपि अतीतापि पूर्व्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटेनेति (छ) ।

तन्न । तथाहि पदुच्चारणसमये हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकार-विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्नादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अथ गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नाद्यः, इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्त्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्व्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि तादृशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञाने पूर्व्वपूर्व्वातीतवर्णस्यापि संस्कारवशाज्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं व्यर्थं स्फोटेनेति ।

तन्नेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र समये स्फोटकृतशाब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः । अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्त्तते । तत्र च प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्व्वद्भिस्तार्किकादिदर्शनप्रस्थानपरमाचार्य्यैर्बहुभिः स्फोटवाद आपाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु इदं परित्यज्य सर्व्वथाइटमार्गणम् ।

कुर्व्वन् व्यथयसि नूनं पिपासुर्मृगतृष्णिकाम् ॥ (स्फोटसिद्धिन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्व्वपक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्य इति वक्तप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाकृतां पार्थसारथिमिश्राणां बोत्प्रासा गर्हा च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्त्तते । तार्किकयुक्तिर्निराकृतात्र कौस्तुभकृता, स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मते निहितं कल्पनागौरवञ्चात्र दर्शितम् । निर्व्विरोधमेवैतदत इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१।३।२८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं, 'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५।५७) इति सांख्यसूत्रे इत्थिञ्च,

'यथाग्नेयादिकर्म्माणि क्रमवर्त्तीनि सन्त्यपि ।

संहत्य कुर्व्वते कार्य्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्त्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्व्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'नार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णेभ्यो व्यतिरेकात' इत्यादि मीमांसाग्रन्थोऽपि निपुणमालोचनीयं सुधीभिर्बोधवैशद्यार्थम् । न चैतत् सर्व्वन्विचारसहमिति वक्तव्यः । आकर एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadarsana-samgraha-Panini-darsana.

"न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति। तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्य एवे'ति। अर्थापत्तिरपि। स्फोटानङ्गीकारे सर्व्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थप्रतीतौ न प्रभवन्ति। नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्व्वावस्था स्फुरति। न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते। सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्, श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहनाभावाच्च। नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात्। न च तदंशेऽपि चक्षुः करणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात्। नापीदमंशे

साक्षाद्दवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्व्वेषामनुभव एव प्रमाणम्। अर्थापत्तिप्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवलगकारोच्चारणात् शाब्दबोधापत्तिश्च। नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽसत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः। तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थूलो (8) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिभोजित्वसिद्धिः। नापि वर्णसमुदायज्ञानानां तादृशज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलादर्णानां ज्ञानात् संस्काराद्वा शाब्दबोधापत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति। यच्च सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य श्रवणेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य संस्कारवशाज्ज्ञानमुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति। तत्र प्रथमतो दृष्टान्तमेवासिद्धमित्याह। प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्व्वावस्था न स्फुरति, न वा दार्ष्टान्तिके श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते। तत्र हेतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकृष्टेदम्पदार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते। अत्रार्थे 'तस्मात् यश्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायात् ·····नातिरिक्तस्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्ते'रित्यादिः 'तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य' इत्यन्तः पाणिनिदर्शनप्रस्तावोत्थः सर्व्वदर्शनसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन।

(8) 'पीनो देवदत्त' इति मुद्रितपुस्तके पाठः।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च। तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य्य इति वैयाकरणाः।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम्। अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रेफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (9) (ज)।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति। किन्नाम साधुत्वम्? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूक्तत्वमुताहो वेद-

प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति। नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति। इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदम्पदार्थस्यानुभवाभावाच्च।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्व्वीरहितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम्। तथाच यादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम्। सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा। यथा तृणारणिमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वह्निनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वदत्रापि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः। अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तदर्थज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमतसूत्रं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं। 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्ययमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति। तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यत' इति शारीरकभाष्यम्। भामत्यादिषु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः। अतो नानर्थोपपातः।

(9) 'अन्यथा' इति पदं '(घ)' '(ङ)' पुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

वाचकत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्थादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्थोऽयं डवित्थोऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्व्यवहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारवशादेव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूद्भवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (क)

स्वीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्वीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदो न स्यादित्यर्थः ।

सूनृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चेत्डित्थादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्त्यसिद्धेः । व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्थादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्त्यभावेऽपि डित्थोऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्त्येव । नत्विति—यथा वच्धातोर्बहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्त्यस्त्वोर्वचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगोशब्दोत्तरापत्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव'इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शिनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तैरसाधुपदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दाद्विज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शिनामज्ञपरम्पराप्राप्त'गावी'शब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकादौ विशेषदर्शिनां शौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधूद्भवत्वे साधूच्चरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(क) वस्तुतस्तु साधुसमसाधूद्भवदेशीति भेदेन त्रैविध्यं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हला-अवरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादररुच्यादिकृतव्याकरणानुमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्व्विधाः।

जातिः क्रियागुणद्रव्यैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्लो डित्थ इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्व्विध्यम्। चकाराज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ञ)। तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति। एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं शुक्लोऽयं शुक्ल इति शुक्लत्वम्। बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्थाद्यर्थेषु डित्थादित्वमिति।

गोत्वरूपजातिविशिष्टव्यक्तिगोरूपधर्म्मिवाचक इत्येको भेदः। तथा पाचक इति साधुशब्दः पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्म्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्ल इति साधुशब्दः शुक्लरूपगुणविशेषो यो गवादिवृत्तिधर्म्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः। तथा डित्थ इति साधुशब्दः डित्थरूपैकव्यक्तिमात्रवाचकः, इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्व्विधो ज्ञेयः। ननु यन्मते जातावेव शक्तिर्न कदापि व्यक्तौ, शाब्दबोधे व्यक्तिभानन्तु 'जात्या व्यक्तिराक्षिप्यत' इति न्यायसिद्धाक्षेपबलादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचकश्चेदनेकविध एवैतदेवाह—चकारादिति। गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति सर्व्वत्र पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः। नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्व्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्थादौ सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्थत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्येत्यत आह—बालवृद्धेति। यथा पुत्रे पितृकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य शक्तिर्बाल्यपौगण्डादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादिजातौ वर्त्तते, तथैव पुरुषकृतसङ्केतार्थडित्थादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्थोऽयं डित्थोऽयमित्यनुगत-

---

(ञ) एतच्च मम्मटाद्युक्तिमनुसृत्य। तथा च प्रकाशे —'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्ज्जातिरेव वा' इति। केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति। भगवान् व्याडिरप्येवम्। जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः। इयमेव स्वीकृतं भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्य'मिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाह्निके। सुष्ठु व्याख्यातमेतत् तत्रैव प्रदीपे कैयटेन। चतुर्द्धा पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां वैयाकरणानामपि मतम्। 'जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधीया'निति तार्किकचूडामणयो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्य्यपादाः। 'परं ब्रह्मतत्त्वं सर्व्वशब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतवादिमतानुवादं कृत्वैव परिभाषितानुसारी माधवाचार्य्यः। षोढा च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे द्रष्टव्यम्।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः । ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-ग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव प्रतीतिबलात् डित्थवस्तुघटकीभूतनानावयववृत्तिडित्थत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-रिक्तस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य डित्थत्वमपि जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तेऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य डित्थादि-शब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावान्न मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादीति । द्रव्यत्वे डित्थादितत्तद्द्रव्यमात्रवाचकत्वे स्वार्थं प्रत्यौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति बोध्यम् । तद्भिन्नभिन्नेति—घटाद्भिन्नः पटादिस्तद्भिन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थे प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

'सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥"

ज्ञेयमेतत् 'वेदपूर्व्विकैव सृष्टिः' 'यस्य निःश्वसितं वेदा' इत्याद्यास्तिकमतमाश्रित्यैव । वस्तुतस्तु न केवलं डित्थडवित्थादय अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते, न तु ऐश्वरं, भाषाणामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थेऽस्य गौरवापत्तेरिति भाषातत्त्ववित्कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

(१०) 'यथावन्मुख्यव्यवहार' इति पाठः (ग) (ङ) पुस्तकयोः ।

पटमानयेत्युक्ते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तरञ्चानयेत्युक्ते तस्मिन् पूर्व्वघटपटयोराकारतो विसदृशौ घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतौ, यत एतौ पूर्व्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्भिन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्नादिमत्त्वम् ।

योगरूढ़ाश्च रूढ़ाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५का (ठ)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढ़ाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जनेर्ड-प्रत्ययेन (11) पङ्कजनिकर्त्रभिधायकेन योगेनापि पद्मार्थ एव प्रतिपद्यते, प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तदितरावृत्तित्वं तदसाधारणत्वमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्ना गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्त्तते, गवि वर्त्तते च, अतो गोरसाधारणधर्म्मः सास्नादिः ।

योगरूढ़ा इति—ननु पद्मशब्दस्येव पङ्कजशब्दस्यापि पद्मत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं नोक्तं, तत एव कुमुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पद्मपदेन केवलपद्मत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात्तु पङ्कजनिकर्त्तृ पद्ममिति बोधो जायत इति प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिकर्त्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पद्मत्वरूपेण रूढ़शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पद्मस्यैवेति—पङ्कजनिकर्त्तृपद्मस्यैव स्मृतेः । यद्देति—

(ठ) नैरुक्तैस्तु सर्व्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते । उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां पदानामर्थग्रह उतान्योऽप्युपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानियामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्व्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिष्टाद्दर्शितेष्वेव भेदेषु

(11) 'पङ्कजनि'डप्र'त्ययेन' इति (क) पुस्तके, 'पङ्कजनितप्रत्ययेन' इति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः ।

न तु समुदायार्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढ्यर्थ एवेति योगरूढ़ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना झटिति पद्मस्यैव स्मृतेः। यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्कजातत्वे लक्षणा। वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः।

रूढ़ा मण्डपादयः। यथा पद्मे पङ्कजनिकर्त्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्त्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ़ एव। कर्म्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिकस्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमे पुण्ये च शिक्षिते' इति शिक्षितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ड)। एवं मण्डपशब्दो रूढ़त्वेन गृहविशेषे मुख्यः। यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्य्यात् मण्डपानकर्त्तरि लाक्षणिकः।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्यानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थं एव। यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्कजातत्वे लक्षणा, पद्म एव शक्तिः। कस्यचिन्मते कर्म्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवव्युत्पत्तिं विनैव निपुणार्थे कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्म्मणीति। यदा तु आदित्यशब्दो (12) ऽत्रापत्यार्थ'ण्य'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु द्वादशादित्यरूपस्य सूर्य्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्य्याये पठितोऽपि।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः। तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढ़िः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढ़िरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्पयदीक्षितचरणाः। डित्यादौ शब्दे रूढ़िः, आदितिथपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढ़िः। एवमभिधा त्रिविधा।

(ड) दर्भपत्रादाद्ययोगाल्लक्षणेयमिति काव्यप्रकाशकृतो मतं, न तच्चारु। 'अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्त'मिति दर्पणे दर्शितम् कारणम्। मण्डपादिशब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परे रूढ्यौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति। "अथाश्वगन्धाश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयादिशब्देषु का शक्तिरिति? अत्र केचित्—अश्वगन्धारसं पिबेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्धा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः।...अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढ़िमयस्येति यावत्)

---

(12) 'आदितिशब्दो' इति (ख) (च) (छ) पुस्तकेषु।

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्य्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्त्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ़ पदार्थः।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा। सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-प्रकृत्यर्थपरा। तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्म्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा। उपसर्गा द्योतकत्वाद्धात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः मिलित्वा समभिव्याहारः। एवं कृत्तद्धितप्रत्ययावपि पूर्व्ववत्। प्रत्येकं सूत्र-करणात् सर्व्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः। (ढ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्डोः' इति कृते 'डो'प्रत्यये गौः शेत

बोधो भवति, ननु स्वातन्त्र्यमित्याह—प्रकृतीति। मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति। पूर्व्ववदिति—कृत्तद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ। सर्व्वत्रेति—सर्व्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः।

ननु तेषां मध्ये उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनर्थान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति, अपि तु रूढ़ार्थमपीत्याह—उणादय इति। कर्त्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः शेते' इति वाक्यस्य गमनकर्त्तुः शयनरूपार्थे बाधिते सति लक्षणायाः प्रसङ्गात्। अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो विवक्षणीयः, अपि तु सास्नादिविशिष्ट एव रूढ़िः। स च रूढ़ार्थश्च मुख्य एव, न लाक्षणिकः।

साऽन्यपदार्थे शक्तिर्द्वेधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च। साहित्यस्य प्राधान्यं यत्रैवम्भूते द्वन्द्वे एकत्वं भवति—यथा धवश्चाश्वकर्णश्च द्वौ वृक्षविशेषौ। यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढ़िर्यौगिकरूढ़िश्चेति। तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शब्दयोः', द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः। चतुर्थ एवायमभिधाया भेद इत्यन्ये' इति रसगङ्गाधरेऽपि।

(ढ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्।
सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः॥'

इति नैरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृत्सम्मतमतेन चतुर्द्धा, 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्व्वाचीनवैयाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थबाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रूढ़ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ग) । तथाहि बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्राधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-प्रधाना द्वन्द्वस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवाश्वकर्णम् । साहित्याश्रयप्राधान्ये इतरेतरयोगे द्वित्वबहुत्वे—धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्द्विवचन-मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ विभक्तिश्च प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणैव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्थमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्द्रव्यस्य प्राधान्यं तदेतरेतरद्वन्द्वसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरा-वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-साहित्यस्य बहुत्वाद्बहुवचनम् । द्वन्द्वसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिहेतोः शाब्दबोधे साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्न तु धवस्य खदिरस्य वा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्यपि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपित्रुभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपित्रुभयबोधस्तु लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

विभागमङ्गीकृत्य मनस्वि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-सुप्तिङन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकृत्तद्धितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्या एवार्थप्रतीतिः ।

(ग) प्रायशोऽभिधयैव वृत्त्यर्थबोधः । तत्र शब्दशक्तीत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-पदेषु योगरूढ्या, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूढ्यैव शक्तिमत्त्वम् । क्वचित् सुवह्नयादि-बोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढ़िर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात् रूढ़िलक्षणेत्यतिरोहितार्थमेतत् । नन्वत्र समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-परिष्टादित्यवधेयम् । यद्वक्ष्यत्युद्देशोऽत्र, न तु समासस्वरूपादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इत्येतन्-मनुसृत्य सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससद्भावे सति लाक्षणिको भवति। धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते। तत्र तु लक्षणैव। एवं सर्व्वत्र लक्षणा बोद्धव्या। दिङ्मात्रमुदाहृतम्।

यौगिकास्तु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च। सिद्धा वासुदेवादयः। साध्या वक्तृस्वेच्छाकॢप्ता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (13)। ते च पूर्व्वपदपरिवृत्तिसहा उत्तरपदपरिवृत्तिसहा उभयपदपरिवृत्तिसहाश्च। वसुदेवनन्दन इति पूर्व्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इत्युभयपदस्य (त)। एवमुन्नेयम्। क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि।

वाचकोऽपीति धीवरशब्दः कैवर्त्ते रूढः, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुधीजनबोधे लक्षणा। ननु मुख्यार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूढिशब्दस्य मुख्यार्थो रूढ्यर्थ एव, अवयवव्युत्पत्त्याऽर्थान्तरन्तु न मुख्यम्। यथा मण्डपशब्दस्तथात्रापीति बोध्यम्।

सिद्धाः कोषादौ प्रसिद्धा (थ) यथा अमरे वासुदेवशब्दः। पूर्व्वपदपरिवृत्तीति— वाक्यघटकीभूतपूर्व्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्व्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सहन्ते। वसुदेवेति— वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसहः, नतु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति। एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवदवतारसूचकं दुन्दुभिवाद्यं देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधक आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवपिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः। अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसहत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम्। यत्तु 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसह' इति टीकाकृत् तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम्। वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूढं, रूढ्या तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधानबलात् कृष्णस्यैव बोधः।

(थ) कोषादाविति टीकाकृदुक्तं कोषग्रहणं न सम्यक्—नात्र कोषप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्य्यत इति मूलतः प्रतिभाति। तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्य्यवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्तेः। 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्म्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च। वस्तुधर्म्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चे'ति 'सङ्केतितश्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्यवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना। सिद्धान्ते तु द्वयोर्मनाग् वैलक्षण्यं यतस्तत्र साध्यपदेन कृदाख्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः। इह त्वन्यथा।

(13) 'आनकदुन्दुभिनन्दनादयः' इति पाठः (ख) (ङ) (छ) पुस्तकेषु।

मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वोक्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्यमाणाद्वृत्तित्रयाद्धेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तित्रयात् पुनस्त्रेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तित्रयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्नादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ, अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् । जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परिवृत्तिर्वर्त्तते कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनुभव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्ररथशब्द एव पक्षिवाची, न तु दलरथो, नापि पत्रस्यन्दनः पक्षिवाची । गरुत्मच्छब्द एव गरुड़वाची, न तु पक्षवान्, नाप्यस्त्यर्थकमतुबादिप्रत्ययान्तो गरुत्वादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाची न तु धेनुसंख्यः, नापि गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्टतत्तद्गोव्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्थतत्तद्-

---

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्वर्त्तते । आक्षेपोऽनुमानं व्याप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इत्थं गौर्गोत्वादित्यनुमानान्न लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, न तु शक्यार्थबाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्थले । अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यपादैः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थबाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

'गङ्गायां घोष' इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपल्ल्यर्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिबिम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रूढ़िलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-लक्षणैव । यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्य्यम् । यदि गङ्गाशब्द-स्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिबिम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकट्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेना-धिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमा-

गोविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तद्वेति । अतो जात्याश्रयव्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिवादिनां मते व्यक्तिभानार्थं व्यक्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभानमाक्षेपादेव । अविनाभावो व्याप्तिः । तथा च व्यक्तिभानं विना जातिभानमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभानं तत्र तत्र व्यक्तिभानमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधे व्यक्तिभानमिति ।

मुख्यार्थस्य बाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्ताहशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्य्यवसितार्थः । अधिकञ्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता । एतन्मत-मपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिबिम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपल्ल्यां शक्ति-रेवातस्तदानयनं सङ्गच्छत इति निष्कर्षः । गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य बाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थबाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति व्युत्पद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्यजन् स्वार्थं यस्यां, (घ) तथाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्यागं

(घ) जहत्त्यजन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः ।

नवेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चितम्, 'घोषः प्रतिवसति, तमानये'त्युक्ते नान्वयबाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति व्युत्पद्यते। इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्वचित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'छत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्व्वेषां छत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशेनाजहत्स्वार्था। केचि-त्कुर्व्वन्त्यपीत्यर्थः। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्याविनाभावो व्याप्तिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्रविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्य्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव। शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-शब्दस्य .शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्व्वत्र प्रसिद्धिः। कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः। ननु छत्रसहितानां छत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'छत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्छत्र-रहितछत्रसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्व्वेषामिति। छत्ररहितानां छत्र-सहितानाञ्च सर्व्वेषां छत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य बाधः, अतोऽत्र छत्राछत्रुभयत्र 'छत्रि'पदस्य लक्षणा। तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयत्नवत्त्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन बाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्त्तव्या – तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न बाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्त्वा रथस्य गमनतात्पर्य्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः। तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गम्धातोरपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया। तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्नवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः। एवं सति लक्षणया रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्म्मविशेषस्य शाब्दबोधे भाने सति गम्धातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य तादृशशाब्दबोधेऽभानेन जहत्स्वार्था। एवं गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भानेनाजहत्स्वार्था च। तस्मादेवेव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्व्यापारे लक्षणां पठन्ति केचिदाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थैव । नेयं प्रयोजनवती, न वा रूढिलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—'रथो गच्छती'ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुषस्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे 'रथ'पदस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्तृकेति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंशत इति—गम्धातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य शाब्दबोधेऽभावेन तदंशे अजहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भावेन तदंशेऽजहत्स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य यत्ने शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्नाभावाद्व्यापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते 'रथो गच्छती'त्यत्र लक्षणैव नास्ति' किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्नमात्रे शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्ने तथा रथपुरुषसंयोगे वर्त्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृसमभिव्याहारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्नस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण संयोगादिबोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषेऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्नस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो 'रथो गच्छती'ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु 'केचिदि'ति निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः ग्रन्थकृतो नाभिमत इति सुव्यक्तमेव, अतः 'अतो मतान्तरमाह' इति टीकाकृदभिधानं न ग्रन्थकारमततात्पर्य्यपर्य्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—'धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥' इति कारिकायाम् ।

---

(14) 'यथा यत्ने तथा रथपुरुषसंयोगे च वर्त्तते' इति (घ) पुस्तके पाठः ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्तः । भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसती'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—Slokavarttika.

> अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
> लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्व्यङ्ग्यसहिता

Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्यतेऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवान्मञ्चपदेन मञ्चस्थपुरुषे लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणयोरतिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढ्येति । रूढिलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विषु'शब्दोऽव्ययः सर्व्ववाची, तेन विषु सर्व्वतोऽञ्चति गच्छतीति विषूची सर्व्वव्यापिका सेना यस्येति व्युत्पत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽवयवव्युत्पत्त्या महाराजबोधकः, 'विष्वक्सेनो जनार्द्दन' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवद्वाचकः, रूढिलक्षणया भगवत्पार्षदविशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढिर्योगापहारिणी'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्षदबोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिबोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्बोधोऽपि माऽस्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढिर्योगापहारिणी'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययघटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । ननु 'विष्वक्सेनो जनार्द्दन' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्बोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणोच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य वाहशस्य योगात् सम्बन्धाद् वृत्तेर्गौणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचैतन्मते वाहशक्तलक्षणास्थले गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि । वहिर्भिन्नतीक्ष्णत्वादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्वाहीकः (प), न तु गौर्ब्बलिवर्द्दः ।

व्यङ्गेनेति—रूढिलक्षणा व्यञ्जनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यञ्जनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।
यत्र व्यक्तौ —२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा 'अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो द्वावेव स्फुटौ । 'गौर्वाहीक' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निगीर्णे चरमे सति ।
भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषयेऽन्तर्निगीर्णे सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुणश्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निगीर्णः । 'गौरेवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे इमे ।
गौण्यौ शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौणौ, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनादाङ्गत्रसङ्गिता प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढ़िलक्षणा । एतन्मते रूढ़िलक्षणा व्यर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं, अन्यमते तु 'गौर्वाहीक' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यमृतेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निगीर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथाश्रवणमपि त्वमृतमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपास्थले त्वमृतकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्थल इवापरस्य निषेधः । अयं वाहीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरणमन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥" इति महाभारतीयकर्णपर्व्वस्थश्लोकाद्वाहीको नाम वर्णनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति वा व्याख्या । अत्राज्ञत्वानाचारादिसाधर्म्यसम्बन्धः, अज्ञत्वानाचाराद्यतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

साहृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्य्यकारणभावसम्बन्धः । 'आयुर्घृतं,' 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्णसेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्व्वत्र प्रयोजनं न रूढ़िः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्धार्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।
ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । साद्रृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यवसाना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकतातिशयरूपप्रयोजनवतीयं लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एव, सख्यातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य रूढ़िशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजये'त्यत्र 'मण्डप'शब्दो गृहे रूढ़िरपि मनुष्ये लाक्षणिकः । एतन्मतमालम्ब्याह—कृष्णो गोपालनाद्गोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन गोपजातेर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽत्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्व्वत्र सारोपासाध्यवसानास्थले प्रयोजनवती लक्षणा न रूढ़िः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्धार्थं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र कुन्तस्याचेतनस्य प्रवेशसिद्धार्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिंस्तीरे गङ्गागुणस्य शैत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

---

(फ) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४।१।४८) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दर्शितं भाष्यकृत्कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च । तत्साहचर्य्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः ॥" तात्स्थ्यात् यथा—'मञ्चाः क्रोशन्ति' । ताद्धर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' । तत्साहचर्य्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्योदाहरणन्तु मूल एव । एवमपि रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे प्रयोक्ते । तेनोपादानलक्षणा स्वलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामिश्रत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैक्यारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वीणाः श्रुतिमनुकुर्व्वन्ती'ति, वेण्वादिभिः स्वसिद्ध्यर्थं स्ववादकानां परेषां श्रोतृणां लक्षितादीनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्व्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढ्योरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध्य' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्व्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्व्वित्यत्र कर्म्म, प्रविश पिण्डीं गृहं भक्षयेत्यादिष्वाक्षेप एव । 'पीनो

लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैक्यारोप इति—'गौर्व्वाहीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्वेणुपदेन श्रीकृष्णस्याक्षेपः कृतः । वीणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्व्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्त्योरविनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—अत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणाबीजयोः प्रयोजनरूढ्योरभावात् । 'गो'पदस्य व्यक्तौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव सर्व्वत्र वृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शिनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्शे

(व) 'गौरनुबन्ध्य' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मण्डनमिश्रादीनां मतं, तन्न विचारसहमित्युपरिष्टादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय' इत्यादि श्रुतिर्व्विवाहे गवानुबन्धनविधिवाक्यम् । अनुबन्ध्य आलभ्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्थलेऽभिप्रायेव जात्याक्षिप्तव्यक्तिभावमिति दर्शितमेवैतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्यवृत्तौ, वैदिकवाक्ये चात्र मूलस्थप्रतीकि—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या पण्डितराजेन कृता । सेवात्र दर्श्यते—'गौः सास्नादिमान् धर्म्मी स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोव्यवहारनिर्व्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्व्वाहकः—तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति अवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्य्य' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—रात्रौ भुङ्क्ते इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'-इत्यादौ शैत्यपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्व्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्व्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणालक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्दयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातैरिव ।

जाते सति नान्या व्यक्तिराक्षिप्यते, नतु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते ॥ विशेषणे गोत्वे क्षीणा पर्य्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गोव्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण सास्नादिमत्त्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामश्वादिपदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाक्षेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशाब्दबोधविषयः । यथा गोपदस्थले व्याक्षेपलभ्यव्यक्तौ प्रयोजनाद्यभावाल्लक्षणा नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्राक्षेपलभ्यस्तत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्व्वित्युक्ते कटं कर्म्माक्षेपलभ्यम् । प्रविशेत्युक्ते गृहं कर्म्माक्षेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादिग्रासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाक्षेपलभ्या—इत्यादिष्वाक्षेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूढ्योरभावादिति भावः । केवलमिति—वैशर्ग्यार्थमिति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसद्भावात्; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदमुक्तम् । एवमेव सर्व्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्व्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकैवेति सप्तविधैव लक्षणोक्ता । दर्पणकारादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्व्वन्ति । पश्चात् गौणशुद्धाद्यनेकभेदहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृष्टं समस्तमाहुः । निर्व्वन्धातिशयवद्भिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मज्जोन्मज्जनतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले
केयं केलिकलानिधिः सुबल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाश्यते। तथाहि—'उत्कीर्णे'ति निर्म्माणविशेषः, 'चित्रिते'ति नानावर्णत्वात् करचरण-नयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, 'नवोद्भिन्ने'त्यङ्कुरत्वारोपेण कोमलत्वं, 'उदग्रस्य:कुन्दे'ति सुवलितत्वं, 'स्मरकलाशाणे'ति स्मरकृतशाततया चेतो-भेदकत्वं, 'मज्जोन्मज्जनतये'ति लावण्याधिक्यम्। इदन्त्वस्पष्टमेव।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमहुरिमगरिमा आहीरअकुमारिआणं।
कण्हाणुराअगरुणा विअड्ढभावं पढाइदो झत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम्।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति द्विविधैव लक्षणा (म)।

हे सुबल! केयं केलिकलानिधिरङ्गकैर्मे चेतो हरति। कथम्भूतैः? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमत्रोत्र वर्द्धकिकृतकाष्ठादिपुत्तलीनां निर्म्माणसौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-विशेषो ध्वनितः। उदग्रस्य एव कुन्दः 'कुंद' इति प्रसिद्धस्तत्र भ्रमिं प्राप्तैः। स्मरस्य कलारूपे शाणे 'खरात्' इति प्रसिद्धे निशातैस्तीक्ष्णीकृतैः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानीतम्। लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मज्जोन्मज्जनतयालसैः शोभमानैः। अनेन लावण्याधिक्यं ध्वनितम्।

लीलाविलासेति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरकुमारिकाणाम्। कृष्णानुराग-गुरुणा विदग्धभावं पाठितो झटिति॥ विदग्धभावं वैदग्ध्यम्। पाठिता इति—तेन श्रीकृष्णप्रेयसीषु वैदग्ध्यादिकं सर्व्वं शीघ्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्त-व्यङ्ग्यम्।

(म) ग्रन्थकृत्कृतद्विधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य। इतौ 'गतव्यङ्ग्यत्वे नाद्रियत' इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-दर्शितभागस्वारस्याभिप्रायकमिति प्रतिभाति।

(य) 'आराद्राधां वीक्ष्य सुबलमेतदाह कृष्णः' इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (२।८)। 'अङ्गकै'रिति 'क' प्रत्ययेन बालाया वयःसन्धिमारूढाया वा राधाया वर्णनमित्युन्नेयं भवति।

अभिधालक्षणाद्युपरतावर्थग्राह्यां समाश्रितः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २९का

'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गा'शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणामाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनामाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणैव व्यञ्जनाजननी,—

Kavyaprakasa II. "प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥"

अभिधेति—समाश्रित इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्त्यनन्तरं ध्वननादिर्व्यङ्ग्यार्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । 'तत्'पदं क्वचिदुद्देश्य-लिङ्गं क्वचिच्च विधेयलिङ्गं गृह्णातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् 'से'ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्वीकारेऽन्वयाभावो लक्षणा-बीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थं घोषपदार्थस्यान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणैव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणयैव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्वीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्त्यनन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानाद्यथा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्त्यनन्तरमज्ञो अनेन विशेषदर्शिना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्त्वा 'गङ्गायां घोष' इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्माल्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तार्किकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शाब्दी आर्थी चेति द्विधा । सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शाब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः क्वचिदभिधायां क्वचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः शाब्दव्यञ्जनाया लक्षणायामन्तर्भावः समर्थ्यते । तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलग्रन्थ एव सुस्पष्टा । अधिकस्तु लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनास्थले एव युक्तिपन्थो

(15) 'लक्षणीयं न युज्यते' इति सर्वेष्वेव मुद्रितकाव्यप्रकाशपुस्तकेषु पाठः । श्रुतिपथमुपनीतमेतत् पद्यं ग्रन्थकृतोदाहृतं, अतो न किल तस्मिन् वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेश्चाभिधालक्षणयो-रुपक्षीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्य्यार्थत्वे वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतेस्तात्-पर्य्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्य्यैव ।

परामर्शाद्व्यञ्जनावृत्त्या शैत्यपावनत्वादिबोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षणया शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतीरबोधः सर्व्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः। अत्रार्थे प्राचीनानां सम्मतिमाह—शान्तस्येति। अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो व्यङ्ग्यार्थाद्भिन्नः, फलं व्यङ्ग्यार्थशैत्यपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणयोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति शेषः। ननु 'गङ्गायां घोष' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरबोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16) पुनर्लक्षणयैव शैत्यपावनत्वादिबोधो भवतु, किं व्यञ्जनास्वीकारेणेत्यत: प्राचीनानां वचनान्तर-माह—शब्दबुद्धीति। वाचनिकलाक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षणया वा सकृच्छाब्दबोधसम्पादनेत्यर्थः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षणया वा अर्थान्तरबोधे सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रव्यञ्जनावृत्त्या अर्थान्तरबोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः। तथा च याद्दशवृत्त्या सकृच्छाब्दबोधो जातस्ताद्दशवृत्त्या पुनस्तत्पदजन्यशाब्दबोधो नोत्पद्यत इति सिद्धान्तः। उपक्षीणत्वात्—शैत्यपावनत्वादिबोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः। ननु लक्षणा-तिरिक्ता या तात्पर्य्यवृत्तिस्तयैव शैत्यपावनत्वादिबोधो भवतु, कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकर्त्तव्यम् ? तत्राह—आकाङ्क्षादीति। आकाङ्क्षायोग्यतासत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं, ताद्दशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्य्यत्वं, अतस्ताद्दशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्य्यार्थत्वे सिद्धे यत्रैकपदस्य पदांशस्य वा ध्वन्यर्थबोधकत्वं, तत्रैकपदस्य तात्पर्य्यवृत्तेरसम्भवाद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति। तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्य्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्व्यञ्जना स्वीकार्य्यैवेत्यर्थः।

यद्येकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्पने हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परायामनवस्थापातश्च। यदाहुर्म्मम्मटभट्टाः स्वग्रन्थे—

नाभिधा समयाभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र बाधो, योगः फलेन नो।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्खलद्गतिः॥

अपरश्चैतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रभृतिनिपातानां द्योतकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापितायाः व्यञ्जकतायाः समकक्षैवेत्यलमतिविस्तरेण। प्रतीच्यैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः व्यञ्जनात्मकव्यापारस्य

---

(16) 'पदं' इति (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु, 'पदे' इति (ख) पुस्तके च अनादरणीयः पाठः।

तथाहि —

भणिओ वल्लहवइणा अज्ज सुओ महुपुरीं गंदा ।

इअ भणिअं अज्जाए पिअइ वहू सवणपुडएण ॥ २

इत्यत्र 'पिबती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषित-मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्रैकपदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकाव्यमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्य्यासम्भवाद्व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकार्य्येति पूर्व्वमुक्तं, तत्रोदाहरणमाह—तथाहीति। भणितो वल्लवपतिना अद्य सुतो मधुपुरीं गन्ता। इति भणितमार्य्यया पिबति वधूः श्रवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना व्रजराजेन, आर्य्यया जटिलया। पिबतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिबती'ति पदं सादर-श्रवणे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं स्वपतिराहित्यमभि-लषितमिति निश्चितम्। एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्यञ्जनावृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं 'पिबती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्व्वथा भानं नास्ति, तन्मते विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धभानार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा स्वीकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्य्यमात्रग्राहकम्। एवं सति विशेषणान्विते-ऽभिधेव लक्ष्यशङ्कार्थान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाव्यञ्जनारूप-

---

(Suggestiveness) क्वचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थद्वारैव सहृदयहृदयाह्लादि-पदवीमधिरोहतः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते। एवमपि व्यञ्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्य्या ध्वनिकाराः 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति। [Suggestiveness is the very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति च मन्यमानैर्लोकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव व्यञ्जनायाः सारतया स्वीकृतः सबहुमानं निर्दिष्टश्च। अत्रार्थे दिङ्मात्रेणासक्तयोऽत्रापेक्षिकमतसमालोचनासाहाय्यकार्थमुदाह्रियन्ते; विस्तरस्तु तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—Longinus—'*On the Sublime* Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici.*

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings*... It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Wordsworth in his Preface to *Lyrical Ballads.*